

ВІЗУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО ДЛЯ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЗОРУ: ПОВЕРНЕННЯ ДО СИНКРЕТИЗМУ

Ліліана Вежбовська,
<https://orcid.org/0000-0003-1886-1477>
кандидат мистецтвознавства,
доцент,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна
lilianavezhbovska@gmail.com

Максим Коваленко,
<https://orcid.org/0009-0008-1949-1379>
магістр дизайну,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна
nomaxno777@gmail.com

VISUAL ART FOR PEOPLE WITH BLIND DISABILITIES: RETURN TO SYNCRETISM

Liliana Vezhbavska,
<https://orcid.org/0000-0003-1886-1477>
PhD in Art Studies,
Associate Professor,
Kyiv National University
of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine
lilianavezhbovska@gmail.com

Maksym Kovalenko,
<https://orcid.org/0009-0008-1949-1379>
Master of Design,
Kyiv National University
of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine
nomaxno777@gmail.com

Анотація

Дослідження присвячене інклюзивності у мистецтві й дизайні. Його **мета** – виявити певні форми й засоби, які можуть значно наблизити для людей з інвалідністю зору досвід спілкування з візуальним мистецтвом, а також – з'ясувати можливості створення унікального інклюзивно орієнтованого мистецтва. **Методи дослідження:** загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняльний, формальний, феноменологічний. **Наукова новизна.** У результаті порівняльного аналізу наявних інклюзивних проєктів, а також – тих форм сучасного мистецтва, які свого часу актуалізували досвід тактильного сприйняття, виявлено підходи, які здатні скоригувати сприйняття артефактів для людей з порушенням зору і за допомогою цих засобів створювати унікальний мистецький продукт. **Висновки.** У результаті дослідження виявлено три підходи до створення інклюзивних мистецьких проєктів для людей з інвалідністю зору. Перший полягає у свого роду «перекладі» архітектурних форм мовою, осяжною для так-

Abstract

The study is devoted to inclusion in art and design. Its **aim** is to identify certain forms and means that can significantly bring the experience of communicating with visual art to people with blind disabilities, as well as to find out the opportunities of creating unique inclusively oriented art. **Research methods:** general scientific methods of analysis and synthesis, comparative, formal and phenomenological methods. **Scientific novelty.** As a result of comparative analysis of existing inclusive projects, as well as those forms of modern art that have actualised the experience of tactile perception at the time, approaches are identified that can correct the perception of art objects for people with visual impairments and use these tools to create a unique artistic product. **Conclusions.** The research identified three approaches to creating inclusive art projects for people with blind disabilities. The first one is a kind of "translation" of architectural forms into a language that is comprehensible for tactile reading of the model. The component of this language is size, which

тильного зчитування моделі. Складовими цієї мови є розмір, що має бути оптимальним як для сприйняття на дотик, так і для осягнення артоб'єкту як цілого; відтак важливі масштаби і збережені пропорції елементів, текстура матеріалів і фактура форм, деталі, які надають унікальності певному твору. Другим підходом є створення адаптованих артоб'єктів, які мають регламентовану рельєфну текстуру, нанесену за допомогою цифрових технологій. За відповідною інструкцією або супроводом екскурсовода можуть бути ідентифіковані певні об'єкти, лінійний малюнок і навіть колір. Чергування текстур різної щільності і гладких поверхонь дозволяє передати повідомлення про кольори, втім, лише досить обмежену палітру. В обох випадках є дублювання інформації шрифтом Брайля та оснащення QR-кодом з аудіоінформацією. Втім, обидва підходи є саме адаптивним продуктом, безумовно, дуже цінним у можливості творення уявлення про візуальне мистецтво. Натомість, доходимо до важливості ще одного підходу, який у статті називаємо синкретичним. Він більшою мірою відповідає саме суті мистецького переживання, дефіцит якого, за нашим переконанням, й переживають люди з інвалідністю зору. Такий твір чи напрям претендує бути не моделлю чи «перекладом» певного артоб'єкта на мову тактильних відчуттів, а власне унікальним твором мистецтва й дизайну, універсальним для будь-якої людини і, водночас, таким, що маркує твір власне присутністю людей з інвалідністю і є доступним для їхнього сприйняття.

Ключові слова:

інклюзивне мистецтво, інклюзивний дизайн, люди з інвалідністю зору, візуальне мистецтво, тактильність, синтез мистецтв, синкретизм, колір, фактура.

should be optimal for both touch perception and comprehension of the art work as a whole; therefore, the scale and preserved proportions of the elements, the texture of materials and forms, details that give uniqueness to a certain art work, are important. The second approach is a creation of adapted art objects that have a regulated relief texture applied using digital technologies. With the appropriate instruction or guidance, certain objects, line patterns and even colours can be identified. The alternation of textures of different densities and smooth surfaces allows to convey a message about colours, however, only a limited palette. In both cases, information is duplicated in Braille and equipped with a QR code with audio information. Nonetheless, both approaches are exactly adaptive products, which are certainly very valuable in terms of creating an understanding of visual art. Instead, the importance of another approach is highlighted. It is called a syncretic one in this research. To a greater extent, it corresponds to the essence of artistic experience, the deficiency of which, according to our belief, is also experienced by people with blind disabilities. Such an art work or trend claims to be not a model or a "translation" of some definite art object into the language of tactile sensations, but a unique work of art and design, universal for any person and, at the same time, marking the work with the presence of people with disabilities and being available for their perception.

Keywords:

inclusive art, inclusive design, people with blind disabilities, visual art, tactility, synthesis of arts, syncretism, colour, texture.

Вступ

Слово «інклюзія» порівняно недавно посіло чільне місце у соціумі: про інклюзивні програми й проекти ми говоримо лише останні двадцять років, а в українському дискурсі слово й досі перебуває у тестовому стані перекладу – фахівці мови, культурологи й мистецтвознавці часто наголошують на потребі знайти більш відповідний термін. Причетність, залучення, включеність – далеко не весь перелік можливих синонімів. Саме ж явище інклюзії ознаменувало не стільки виявлення

проблеми, – адже люди з інвалідністю існували завжди, – скільки засвідчило здатність сучасної людини нарешті відрефлексувати проблему й готовність брати на себе відповідальність за інших. Про це свідчать й артоб'єкти, які з'являються у доквітлі й привертають увагу до людей, які живуть дещо по-іншому, а відтак – відкривають нові можливості взаємодії.

Окрім того, сьогодні ми опинилися перед новими викликами, оскільки живемо під час нової жорстокої війни, яку фактично в центрі Європи розв'язала росія. Під загрозою опинилися життя мільйонів людей, а також демократичні цінності і свободи. Тому в Україні тема інклюзивності набуває нового рівня складності і, в той же час, спонукає шукати більш універсальні й багаторівневі рішення. З фронту й полону повертаються поранені військовослужбовці. Однією з найчастіших травм є втрата зору. Тому є величезна потреба підтримки суспільства з можливістю допомогти навчитися жити в новій реальності – тиші чи темряви, і мати доступ до всього, що було важливим до того, як кожен чи кожна з них дивилися в очі смерті.

Мета дослідження 2

Мета дослідження – виявити певні форми й засоби, які можуть значно наблизити для людей з інвалідністю зору досвід спілкування з візуальним мистецтвом, а також – з'ясувати можливості створення унікального інклюзивно орієнтованого мистецтва.

Методологія та аналіз джерельної бази 3

Ця стаття значною мірою базується на аналізі інклюзивних проєктів, пов'язаних з візуальним мистецтвом і орієнтованих як на людей з інвалідністю зору, так і на можливість зробити видимою їхню присутність у суспільному просторі. Окрім емпіричного досвіду художніх виставок і музеїв, розмов із авторами мистецьких робіт, незрячими екскурсводами і засновниками ініціатив, важливим джерелом інформації стали опубліковані матеріали про інші важливі інклюзивні проєкти на відомих медіа-ресурсах, які часто приділяють увагу цій проблемі: Коридор, Ukraïner, Главком, а також – офіційні сайти Українського культурного фонду і сайти місцевих рад. Описи мистецького контенту та наведені інтерв'ю незрячих експертів допомогли зорієнтуватися, а також підтвердити наші припущення про потребу комплексного підходу до вирішення проблеми.

Варто відзначити огляд М. Ясеновської і О. Зіненко (2020), де, аналізуючи кращі практики інклюзії в українських музеях, авторки доходять висновку, що «музеї навчилися працювати з контентом і мають певний досвід адаптації його до потреб різних цільових груп» (с. 23). Поступово стають реальністю 3D тури, тактильні моделі, інтерактивні експонати, аудіогіди, тифлокоментарі, публікації шрифтом Брайля та збільшеним

шрифтом, живий переклад жестовою мовою. Втім, авторки звертають увагу, що досі рідкістю залишаються такі речі, як легка мова, піктограми, титрування аудіотекстів та мови, стенографія або палантайпування, що означає, що цілі групи людей залишаються поза музейними просторами (с. 23). Важливим також є огляд І. Чмелик (2023), що дає уявлення про розмаїття інклюзивних проєктів у межах однієї області.

Стаття В. Надольської та С. Гаврилук (2024) досліджує міжнародний досвід музейної інклюзії. Серед багатьох складових, за допомогою яких упроваджується безбар'єрність мистецтва для людей з інвалідністю, в статті вказується на наявність тактильних копій живописних полотен і скульптурних творів у Луврі, Лондонській національній галереї, Музеї Метрополітен тощо. Автори наводять приклад, що у Британському музеї використовуються інформаційні табло й спеціальні окуляри, що збільшують зображення (с. 154). Також доступні певні путівники і карти шрифтом Брайля і великим друком, а рельєфні зображення допомагають орієнтуватися в музеї (с. 154).

У цій статті не претендуємо на вичерпний огляд усіх започаткованих проєктів – проаналізовано найпоширеніші або найбільш експериментальні підходи, які дозволяють виявити можливості дизайну в галузі інклюзивного мистецтва. Також слід зазначити, що частина проаналізованих проєктів в Україні недоступна під час війни, але може бути відновлена після неї.

Ми спробували доповнити описаний досвід і, разом з тим, спрямувати його в інше русло проблемних питань зазначеної теми, які стосуються дефіциту власне унікального мистецтва і його доступності для людей із порушенням зору, виокремлюючи не тільки тенденції й ефективні підходи в подібних проєктах, але й у самому мистецтві констатуючи зустрічні кроки.

Результати дослідження **4**

Актуальність нашої теми зумовлена запитанням людей з інвалідністю зору про можливість доступності візуального мистецтва. Час розвитку високих технологій дає підстави сподіватися на можливість отримання такого досвіду, втім, такий напрямок потребує залучення зрячих людей для створення певних умов доступності. Сьогодні відмова одного з людських органів сприйняття не є вироком. Натомість відомо, що у людей з інвалідністю певного органу загострюються інші чуття, які значною мірою здатні компенсувати відсутні. Сучасні дослідження в галузі медицини навіть доводять, що таких компенсаторських здібностей певні органи набувають в організмі дитини ще до народження, в утробі матері – у випадку, якщо вже на цьому етапі присутнє порушення (Moreno-Juan et al., 2017). Найчастіше можна спостерігати, як люди з інвалідністю слуху

дуже вправно керуються зоровими і жестовими відчуттями, а за інвалідності зору – слуховими й тактильними.

Тому, закономірно, що для сприйняття візуального мистецтва людьми з порушенням зору, щонайменше, потрібна можливість його торкнутися – опція, яка недоступна відвідувачам музеїв заради збереження твору для майбутнього. Втім, сама тактильність як якість часто є притаманною твору. Якщо вдивитися у сучасне мистецтво, то помітимо, як візуальне, долаючи вготовані межі, прагне встановити більш тактильні зв'язки, аніж це було коли-небудь раніше – наче воно випереджає інклюзивність у своїй іманентній суті.

Наближення до проявлення такої «візуальної тактильності» можна спостерігати у добу модернізму й авангарду. Так, у Баугаузі надавали великого значення роботі з різними матеріалами й текстурами (Іттен, 2021, с. 34–38) – Йоганнес Іттен навчав через контраст цих елементів передавати сутнісний аспект. А у створених його учнями артоб'єктах з довільно поєднаних матеріалів і текстур важливим був сенс, який глядач здобуде своєю причетністю до співтворення – у такий спосіб з'являлась «причина» буквально «торкнутися» ворсистій чи шорсткій поверхні, заінтригуватись власне живим відчуттям твору (рис. 1а-1б).

Якщо звернути увагу на методику Й. Іттена (2021), доводиться констатувати, що, здебільшого, в освоєнні його досвіду обмежуються використанням створеного ним колірної кола чи набором формальних підходів і поєднань елементів, тоді як важливішим був сам шлях одержання цих форм, якого, власне, й навчав Іттен: «У Баугаузі, щоб сформувані в учнів тактильне відчуття різних текстур, я готував численні хроматичні матеріали. Учні мали торкнутися цих текстур кінчиками пальців і відчувати їх» (с. 34). Після таких вправ, за констатацією Іттена, в учнів істотно покращилось тактильне відчуття. І наступним кроком вони komponували текстури з контрастних матеріалів, несподівано досягаючи «фантастичних творінь, абсолютно новаторських на той час» (Іттен, 2021, с. 34).

За нашим спостереженням, тактильність також є способом переведення із стану звичного холодного споглядання й аналітики до власне чуттєвості, емпатії. Це важливо не тільки для людей з інвалідністю: насправді, сьогодні будь-яка людина може мати потребу бути сприйнятою і відчутю поза механістичним способом функціонування. І саме цей аспект, на нашу думку, був не випадково гіперболізований митцями постмодерної доби. Художник Йозеф Бойс (2020) вважав, що «немає іншої можливості виявити себе, ніж через відбиток у певному матеріалі» (с. 62). Втім, матерія, з якою працював Бойс, була дещо незвичною: повстина і жир (рис. 1с) – субстанції, перша з яких наділена високими теплоізоляційними властивостями, а друга, виявляючи свою м'яку пластичність, здатна швидко дематеріалізуватись на

межі взаємодії з теплом. Йозеф Бойс стверджував, що ці матеріали ним обрані лише з метою оприявити цей феномен, який є в будь-якому мистецтві. Далі й про саме тепло Бойс (2020) говорить, що «його слід розуміти як субстанцію, як еволюційну основну речовину», «форма якої нематеріальна» (с. 65); як «те, що можна назвати любов'ю, любов'ю у найвищому сенсі. Це достеменно принцип тепла» (с. 66). Спостереження подібних практик можна розширити, але й на цих двох прикладах можна зрозуміти еволюцію візуального у мистецтво дотику і тепла.

Рис. 1. Тактильні прояви у мистецтві модернізму і постмодернізму.

Fig. 1. Tactile manifestations in the art of modernism and postmodernism.

Рис. 1а. Художня інтерпретація текстур М. Бронштайн. Веймар, 1920.
Фото з книги Й. Іттена «Наука дизайну і форми» (Іттен, 2021, с. 37).

Fig. 1a. Artistic interpretation of textures by M. Bronstein. Weimar, 1920.
Photo from J. Itten's book "The Science of Design and Form" (Itten, 2021, p. 37).

Рис. 1б. Просторовий тривимірний монтаж М. Бронштайн. Веймар, 1921
(Іттен, 2021, с. 38).

Fig. 1b. Spatial three-dimensional montage by M. Bronstein. Weimar, 1921
(Itten, 2021, p. 38).

Рис. 1с. Йозеф Бойс. Стілець із жиром. 1964 (Lago, 2017).

Fig. 1c. Joseph Beuys. Fat Chair. 1964 (Lago, 2017).

Тому, повертаючись до нашого твердження про потребу переживання людьми у мистецтві іншої організації матеріального світу, доходимо висновку й про потребу бути присутнім у момент вивільнення самого тепла з матерії, момент заповнення його дефіциту, і, в такому випадку, співтворцем. А отже, ми недооцінюємо потребу сучасної людини співтворити. Це і є особлива духовна потреба, і в момент її усвідомлення можна розуміти, що вона спільна для всіх людей, і в тому числі – для людей з інвалідністю. Єдине, що їх відрізняє – це ступінь доступності переживання мистецького.

Однак, варто зауважити, що якраз мистецькі роботи складно орієнтувати на конкретні потреби, що пов'язано з суб'єктивніс-

тю власне мистецтва. Мистецтво – це, все ж таки, сфера натхнення й проявлення, яка не може бути обумовленою будь-якими рамками. Натомість, зовсім інша справа з дизайном, який, застосовуючи художньо-естетичні прийоми мистецтва, може проектувати й створювати об'єкти, що можуть допомогти формувати уявлення про мистецтво людьми з інвалідністю.

Тому наступним кроком нашого дослідження розглянемо інклюзивні проекти у сфері мистецтва. В Україні за останні роки з'явилися цікаві можливості для отримання інклюзивного досвіду. Таким є музей у Києві «Третя після опівночі», що відкрився у 2017 р. за підтримки Українського культурного фонду. Музей продовжує функціонувати й під час війни. Засновники й автори ідеї – Аліна Марченко і Володимир Дідус. З розповідей друзів вони дізнались про подібні проекти за кордоном, втім, не маючи можливості вивчити цей досвід, розробили свою власну концепцію. Головною метою стало переосмислення життя та боротьба зі стереотипами щодо людей з інвалідністю. Музей цікавий як для людей з інвалідністю зору, так і для інших, оскільки створює можливість здобути незвичний і різноманітний досвід взаємодії з темрявою, а отже – дозволити розуміти потреби інших.

Так, під час «прогулянки у темряві» у просторі площею 150 кв. м. відвідувачі взаємодіють зі справжніми об'єктами, такими як бруківка, світлофор чи холодильник. Це робить тактильний досвід автентичним та незамінним для пізнання. За нашим спостереженням, уже з перших хвилин взаємодії з предметами чи з мистецькими творами людина починає поєднувати тактильні відчуття з візуальними образами. Наприклад, відчувши на дотик картину, яку раніше можна було побачити лише в інтернеті, відвідувачі можуть легко впізнати її назву та автора. Важливо, що зчитування відбувається за рахунок асоціації, тому, якщо людина незнайома з митцем і його творчістю, тактильний досвід перетворюється в іншу форму пізнання, коли відвідувач уперше відчуває те, що наразі не може охарактеризувати й визначити – за винятком фактури й масштабу.

Експерсія побудована у такий спосіб, що сигнали сприйняття постійно змінюються, адаптуючись до навколишнього середовища та заповнюючи прогалини у його розумінні. Тактильні відчуття гармонійно поєднуються із запахами та звуками. Але цей досвід також виявив, що під час посилення різних чуттів характеристики об'єктів можуть стати складними для ідентифікації. Особливо це помітно, коли дотик та запах починають суперечити один одному. Наприклад, виникали труднощі з розпізнаванням фруктів: об'єкти з сильнішим запахом могли затьмарювати інші, що призводило до втрати здатності ідентифікувати їх на дотик.

Важливу роль у сприйнятті також відігравали масштаб та пропорції. Було досліджено відмінності у сприйнятті будівлі ре-

альних розмірів та її зменшеної копії з дотриманням пропорцій. Питання про значущість фактури та матеріалу у створенні копій залишається відкритим, оскільки зміна масштабу безпосередньо впливає на здатність точно передати текстуру. Це наштовхує на думку, що фактура та матеріал можуть бути другорядними, коли ключову роль у передачі суті об'єкта відіграють розмір копії та глибина деталей, іноді навіть гіперболізована.

Цей досвід, слід зазначити, ще раз підтвердив важливість створення мініатюрних копій відомих пам'яток, що дозволяє людям з частковою або повною втратою зору скласти уявлення про культурну спадщину.

Ще одним прикладом використання фактури стали спеціальні журнали. Хоча зовні вони виглядають як звичайні, всі елементи адаптовані під тактильне сприйняття: текст надрукований шрифтом Брайля, а зображення виконані тисненням із різною фактурою. Проте читачам без досвіду буває важко зчитувати зображення через обмеження в глибині рельєфу. Педагоги радять сприймати такі зображення, проводячи пальцем по контуру. Втім, у приватній розмові гід закладу Вікторія Шевчук (яка водночас є й незрячим експертом) зазначила, що цей спосіб хоч і недостатньо репрезентативний для мистецтва, але все ж кращий, ніж його відсутність (особисте спілкування з М. Коваленком, 20 вересня 2024). Загалом, досвід музею «Третя після опівночі» можна охарактеризувати як унікальний синкретичний досвід, а в шкалі сучасного мистецтва його екскурсії наближені до досвіду акційного мистецтва – перформансу чи гепенінгу. Вони дозволяють зрячим виявити особливу різноманітність світу незрячих, а незрячим – випробувати власні можливості упізнань.

Наступним кроком звернемо увагу на проекти, у яких створені адаптовані для людей з інвалідністю зору моделі пам'яток. Так, у 2020 р. у Чигирині презентовано проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» (рис. 2с). Тут на Замковій горі було встановлено бронзовий макет Чигиринської фортеці 1678 р. Це тактильна модель розміром 70 x 40 см (масштаб 1:250) з текстовим підписом в універсальному дизайні та QR-кодом (Український культурний фонд, 2020). Цього ж року було встановлено 3d модель Софії Київської перед входом до національного заповідника (*У Києві відкрили*, 2020). Вона також оформлена рельєфною табличкою шрифтом Брайля (рис. 2а). І хоча у Києві планували встановити ще такого ж типу моделі Золотих Воріт, Андріївської церкви, Михайлівського собору, церкви св. Миколая та пам'ятника Володимирі Великому (*У Києві встановлять*, 2018), натомість з'явилися лише міні-копії Київської міської адміністрації, велосипедного мосту на Володимирській гірці; фонтана Архистратига Михаїла (Воронцова, 2021).

Рис. 2а. Василь Маркуш. 3D модель Софії Київської, встановлена перед входом до музейного комплексу. Фото з сайту КМДА (У Києві відкрили, 2020).

Fig. 2a. Vasyl Markush. 3D model of St. Sophia of Kyiv, installed in front of the entrance to the museum complex. Photo from the site of KCSA (Kyiv City State Administration) (U Kyievi vidkryly, 2020).

Рис. 2б. Василь Маркуш. 3D-модель будинку садівників Крістерів. Фото: Д. Гришина, Вечірній Київ (Гришина, 2021).

Fig. 2b. Vasyl Markush. 3D model of the house of the gardeners Kristers. Photo: D. Hryshyna, Evening Kyiv (Hryshyna, 2021).

Рис. 2с. Василь Одрехівський. Макет Чигиринської фортеці 1678 р. 2020. Проект «Історія на дотик: Чигиринська фортеця». Фото з сайту УКФ (Український культурний фонд, 2020).

Fig. 2c. Vasyl Odrekhivskiy. Mock-up of the Chyhyryn fortress in 1678. 2020. "History by touch: Chyhyryn Fortress" project. Photo from the UCF site (Ukrainian Cultural Foundation, 2020).

За ініціативою місцевих активістів У 2021 р. в Подільсько-му районі Києва у парку Гірка Крістера було встановлено тактильний об'ємний макет двоповерхового будинку садівників Крістерів, створений скульптором Василем Маркушем (рис. 2b) (Гришина, 2021). Будинок був архітектурною реконструкцією втраченої споруди, а самій родині Крістерів Київ завдячував озелененням. Мініатюра мала підпис шрифтом Брайля та аудіогід за QR-кодом. Особлива цінність її для людей з інвалідністю зору полягала у тому, що модель була створена з природного матеріалу – з дерева, що дозволяло урізноманітнити відчуття тактильного досвіду, – вона була теплішою на дотик, наприклад, за бронзу, у якій, зазвичай, відливають макети. Втім, саме такий матеріал є й більш вразливим: уже через десять днів після відкриття мініатюру було знищено вандалами (Супрун, 2022).

Тактильні копії 10 архітектурних споруд Волині були презентовані у 2021 р. в Острозькому замку в рамках проекту «Інклюзивна виставка архітектурної спадщини Волині» (реалізовано ГО «Town Image Studio» (Студія розвитку туристичного іміджу малих міст) за підтримки УКФ). Було створено тактильні копії Музейного комплексу в Дубному (до якого входить палац Острозьких і Любомирських та надбрамний корпус); Олицького, Корецького, Клеванського та Новомалинського замків; Са-

диби Валецьких у Гощі; Круглої вежі в Острозі; Палацу Сангушків в Ізяславі; Монастиря Різдва Богородиці в Новому Загореві (*Тактильні моделі*, 2021). Тут також надавався супровід аудіогідом, тифлокоментарем і путівником шрифтом Брайля.

Важливими в таких проєктах є враження, якими діляться люди з інвалідністю зору, які відзначали, що подібні моделі допомагають змінити уявлення незрячих про історичні архітектурні споруди, здобути розуміння певних деталей, схем і масштабу споруд; «відчутти, які вони мають вікна, чи мають дах, скільки поверхів, які загалом за формою, де вони розташовані» (*Тактильні моделі*, 2021).

Тактильні копії архітектурних пам'яток для людей з порушенням зору було встановлено також у Львові. Більшість таких робіт тут створені скульптором Василем Одрехівським. Так, найраніше створена модель Львівської ратуші і встановлена у 2016 р. на площі Ринок (рис. 3а). Згодом з'явилися тактильні бронзові копії оперного театру біля фонтану на проспекті Свободи (рис. 3б), мініатюра Собору святого Юра (рис. 3с) – поряд у сквері. Цей же майстер є автором макетів княжого Львова XIII ст. і вже згадуваної Чигиринської фортеці. На думку скульптора, «чутливість дотику незрячих є дуже високою, тому ці роботи потрібно відтворювати з найменшими деталями та філігранно відшліфувувати кожний елемент» (*Львів на дотик*, 2021).

Процес створення цих копій передбачає кілька послідовних етапів: після креслень і розрахунків виготовляється пластмасова робоча модель за допомогою 3D-принтера. Наступним кроком скульптор доліплює руками деталі й різні елементи з глини або гіпсу. Далі з робочої моделі знімається форма і відливається у бронзі. На завершення відбувається шліфування макету руками (*Львів на дотик*, 2021).

Варто згадати виставку 2014 р. «Торкаючись, бачу». Для неї скульптор Василь Одрехівський зі студентами Львівської національної академії на основі живописних полотен з експозиції Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького створили кілька тактильних скульптурних портретів. Команда, за словами скульптора, намагалась «чітко передати риси обличчя та відтворити стиль картини через рельєф і деталі» (*Львів на дотик*, 2021). А у цьому ж проєкті 2015 р. «Торкаючись, бачу: великі українці» Василь Одрехівський створив 12 погрудь, зокрема Лесі Українки, Олександра Довженка, Георгія Гонгадзе та ін. Виставка містила інформаційні таблички шрифтом Брайля й аудіогід із біографіями (*Львів на дотик*, 2021).

Кілька важливих проєктів відкрилися перед великою вийною у 2021 – 2022 рр. Так, в Одеському художньому музеї започаткований проєкт «Доступний музей на слух і дотик»

за підтримки Українського культурного фонду. У постійній експозиції музею були представлені тактильні 3D-копії п'яти скульптур і тифлографічні зображення чотирьох картин. Розташовувались вони поряд з оригіналами і мали супровід у вигляді інформаційних табличок шрифтом Брайля та аудіогід із тифлокоментарями, опублікований на SoundCloud (Тимошенко, 2022). На жаль, під час війни цей проєкт недоступний у музейному просторі.

Рис. 3а. Василь Одрехівський.
Тактильна модель Львівської ратуші.
2016 (Львів на дотик, 2021).

Fig. 3a. Vasyl Odrekhivskiy. Tactile
model of Lviv Town Hall. 2016
(Lviv na dotyk, 2021).

Рис. 3б. Василь Одрехівський.
Макет Львівського оперного театру.
Бронза. 2020. Фото: Р. Балук
(Григор'єва, 2020).

Fig. 3b. Vasyl Odrekhivskiy. Model
of the Lviv Opera House. Bronze. 2020.
Photo: R. Baluk (Hryhorieva, 2020).

Рис. 3с. Василь Одрехівський.
Тактильна модель Святоюрського
комплексу у Львові. Бронза. 2017
(П'єх, 2017).

Fig. 3c. Vasyl Odrekhivskiy. Tactile model
of the St. George's (Saint Yura's) Complex
in Lviv. Bronze. 2017 (Piekh, 2017).

У Харківському художньому музеї у 2021 р. також з'явилися тактильні копії творів з постійної експозиції: мармурові горельєфи натюрморту Ганса ван Санта «Сніданок», «Прогулянки» Альбрехта Дюрера, «Надягають вінок» Костянтина Трутовського та «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» Іллі Ріпина. Втілено ідею харківською скульпторкою Тетяною Альбицькою-Костомаровою (Тактильні копії експонатів, б.д.). Для цих робіт також створено аудіогіди.

Для прикладу розглянемо й зарубіжний зразок – один з інклюзивних проєктів у Музеї Барберіні у Потсдамі (Німеччина). В залі імпресіоністів поряд з каталогом їхніх робіт розміщена пластикова дошка, де шрифтом Брайля, а також німецькою й англійською мовами розповідається історію й особливості однієї картини. Йдеться про роботу Клода Моне «Копиці сіна» (1890) (рис. 4а). На іншій стороні дошки розміщені рельєфні моделі картини Моне (рис. 4б). Перша з них дозволяє тактильно ідентифікувати й сприйняти змістові елементи картини: копиці сіна, сонячне світло й трав'яний устіл. Для цього перед

моделлю розміщена схема, у якій шрифтом Брайля зазначено, яка фактура відповідає кожному з трьох згаданих елементів. Так, копиці сіна, – їхню кількість, межі, пропорції, місце й напрям розміщення в картині, – можна знайти за поверхнею, заповненою короткими косими штрихами з нахилом уліво; сонячне світло – за поверхнею з довшими і тоншими діагональними штрихами, нахиленими в протилежну сторону. Траву ж передано поверхнею, заповненою горизонтальними короткими штрихами.

Після цього пропонується перейти до іншої моделі, яка має дозволити виявити тактильно інтенсивність світла в картині. Менш контрастними одна щодо одної фактурами досягається можливість на дотик відстежити контрасти світла, його спрямування, а також – зміну холодних і теплих відтінків кольору. Основна ідея – дозволити відчутти потік сонячного світла, який можна спостерігати в картині Моне.

Звичайно, згадані моделі не дозволяють скласти повне уявлення про розмір картини, але збережені пропорції сприяють можливості масштабування в уяві. Загалом, у цьому проєкті даються взнаки враховані результати аналізу формальних і змістових елементів, що сприяло переведенню картини Клода Моне у досвід тактильних відчуттів. Наразі в такий спосіб адаптована лише одна картина в залі імпресіоністів музею Барберіні.

Рис. 4а. Клод Моне. Копиці сіна. Музей Барберіні, Потсдам, Німеччина.
Фото Л. Вежбовської, 2024.

Fig. 4a. Claude Monet. Haystacks. Museum Barberini, Potsdam, Germany.
Photo by L. Vezhbovska, 2024.

Рис. 4б. Інклюзивний проєкт Музею Барберіні: дошка з тактильними
моделями картини Клода Моне «Копиці сіна». Потсдам, Німеччина.
Фото Л. Вежбовської, 2024.

Fig. 4b. An inclusive project of Museum Barberini: a board with tactile models
of Claude Monet's painting "Haystacks". Potsdam, Germany.
Photo by L. Vezhbovska, 2024.

Втім, тактильні й тифлографічні копії не завжди зрозумілі для відвідувачів самі по собі. Це підтверджує як досвід фахівців музею, так і незрячих експертів, які мали можливість протестувати ефективність подібних копій. Так, щодо проекту Одеського художнього музею його співробітниця Юлія Бердіярова стверджує: «Без екскурсійного супроводу ці об'єкти не зчитуються. Наприклад, у нас є тифлографічне зображення картини Архіпа Куїнджі «Хмарка» й аудіогід, який його описує» (Тимошенко, 2022). А Світлана Стрельцова, яка опікується питаннями доступності міста і сама є незрячою, у результаті тестування проекту поділилася власними спостереженнями. Вона переконана, «що без аудіогіду ця тифлографіка взагалі нецікава, бо складно уявити, що на ній відбувається. Але коли прослуховуєш запис і чуєш, що там говорять про примхливу форму, а потім намацувеш її, то краще розумієш, що ж малося на увазі» (Тимошенко, 2022).

Відслідкувати інклюзивність твору, коли на місці візуальної взаємодії постає тактильна, але без втрати первинної ідеї та значення, можна на прикладі «пам'ятника незрячій людині», встановленому у Києві на метро «Дарниця» у 2019 р. Автором артоб'єкта є Богдан Казанченко (рис. 5). Це двометрова фігура людини, яка іде: вона із заплющеними очима, її крок випереджає тростина, що намацує шлях на тактильній плитці. Людина оголена, що у мистецтві репрезентує відкритість і беззахисність перед викликами зовнішнього світу. Попри оголеність її тіло відтворено досить умовно і узагальнено. Негладка обробка скульптури м'яко рефлектує зі світлом і дозволяє затриматись на поверхні, де шрифт Брайля огортає тіло нещільним візерунком, у якому знавці цієї мови зможуть відчитати слова «Дивлюся серцем». Саме можливість тактильної взаємодії з об'єктом підсилює закладений сенс. Артоб'єкт розміщений на транспортній зупинці, що зливає його з перехожими і акцентує присутність «іншого». Проте є й недоліки у роботі – табличка з підписом розташована дуже незручно і навряд чи можна розраховувати на її доступність для незрячої людини, незважаючи на шрифт Брайля.

Ще один цікавий досвід мистецького проекту криворізької фотохудожниці Світлани Ткаченко, засновниці напряму неопіктореалізм (рис. 6). Щільні горизонтальні лінії легко вигинаються й пластично формують структуру картини, м'яко відтворюючи контрасти гладкої води, шорсткого піску і завитки повітряних мас. Краєвиди узбережжя Тиренського моря одного разу надихнули Світлану Ткаченко на можливість перетворення фотографії у художню реальність. Рельєфний друк і робота з фактурою допомогли досягнути справжнього синтезу на межі відчуттів – так з'явився ще один досвід проявлення тактильного у мистецтві: не із задуму, а з художньої необхідності у процесі творчості. У роботах можна було б виокремити неоімпресіоністичну стилістику,

втім відчувається й дещо інше, що можна означити характерним для постмодерну поняттям «сліду». Рельєфна структура полотен навіть візуально викликає відчуття залишеного відбитку, що полягає не стільки у фіксації враження, скільки в можливості протягнути «шлейф» певного переживання у тривожну сучасність.

*Рис. 5. Богдан Казанченко. Арт-об'єкт «Дивись серцем».
Київ, метро «Дарниця», 2019. Фото М. Коваленка.*

*Fig. 5. Bohdan Kazanchenko. Art object "Look with your heart".
Kyiv, Darnytsia metro station, 2019. Photo by M. Kovalenko.*

Вже наявна в роботах Світлани Ткаченко тактильно-сугестивна складова привела до наступного кроку. В інклюзивний проект ці роботи перетворилися при певній аналітичній роботі і застосуванні більш регламентованого друку рельєфних елементів різної щільності, який розробили фахівці Ресурсного центру «Безбар'єрна Україна» Громадської спілки «Всеукраїнське громадське об'єднання «Національної асамблеї людей з інвалідністю України». Кращий ефект дії цих тактильних картин також буде із застосуванням аудіогіда.

Окрім того, інклюзивний проект діє у картинній галереї Світлани Ткаченко «Art-Craft-Oil» у Кривому Розі, де окрім неопікто-реалізму виставляються й скульптурні роботи, розраховані на тактильне сприйняття людей з інвалідністю зору (Artcraftoil, б.д.).

На думку Світлани Ткаченко, висловлену в розмові з авторами статті, таке мистецтво важливе через те, що на відміну від звичних монохромних картин (зазвичай, білих чи чорних), які найчастіше адресовані людям з інвалідністю зору, її підхід дозволяє отримати уявлення про колір, а також – переживати спільну радість сім'ям і тим, хто супроводжує незрячих людей. Розповідь і враження можуть значно доповнити сприйняття тактильного досвіду, і сама думка про те, що вони сприймають всі разом один і той же твір, значно зближує.

Рис. 6. Виставковий проект Світлани Ткаченко (Кривий Ріг) в започаткованому нею стилі неопіктореалізм (4 полотна вгорі). Унизу: Світлана Ткаченко з власними полотнами, адаптованими для людей з інвалідністю зору, та Максим Коваленко, який тестує тактильні картини. Фото Л. Вержбовської з події «Тиждень українського дизайну та інновацій», 6 жовтня, 2024, Галерея Лавра, Київ.

Fig. 6. An exhibition project by Svitlana Tkachenko (Kryvyi Rih) in her neo-pictorialism style (4 paintings above). Below: Svitlana Tkachenko with her own paintings adapted for people with visual impairments, and Maksym Kovalenko testing tactile paintings. Photo by L. Vezhbovska from the event "Ukrainian Design and Innovations Week", October 6, 2024, Lavra Gallery, Kyiv.

Втім, хотілось би віддати належне й «чорним картинам», які все ж залишаються самодостатнім художнім явищем для людей з інвалідністю зору. Звернемо увагу на «Чорну книгу кольорів» авторки Менени Коттін (2018) й ілюстраторки Росани Фарії. Тактильні елементи й оповідь допомагають сформувати уявлення, які відповідають кольорам неба, трави чи полуниці. Авторки працювали на межі перетворення, де відсутнє заповнюється художнім відчуттям, що сформоване із синтезу слова і дотику. Можливість через книгу отримати повторюваний тактильний досвід стає для незрячої людини певним розвитком емоційно забарвленого моменту, його розширенням і розкриттям. Такий досвід важливий, бо враховує той факт, що залишається висока ймовірність неможливості досягнути колір у його чистій (необразній) суті. І тому орієнтуватися слід скоріше на компенсацію зорового чуття іншими чуттями. Втрата кольору перетворюється у синестезію – відчуття дотику, запахів і звуків, які взаємодоповнюють і замінюють одне одного залежно від об'єкта. В усякому разі, тут фактура, глибина та масштаб відіграють важливу роль у створенні мистецтва для людей з частковою або повною втратою зору.

Для одного з авторів цієї статті дизайнера М. Коваленка, що здобуває свій власний досвід життя людини з частковим порушенням зору, феномен переживання кольору незрячими людьми залишається під питанням. Особливо у випадку, коли з тво-

ром залишаєшся наодинці – без аудіогіда чи екскурсійного супроводу, тоді опорою може бути тільки те, що сприймається на дотик. Втім, важливою є різноманітність візуального досвіду, який щоразу може бути унікальним, наперед невизначеним. Ця стаття випереджає творчий експеримент М. Коваленка піти кроком далі на шляху до переживання кольору – через увиразнення форми, укрупнення фактури й наділення її більш локальним емоційним змістом, який інтуїтивно упізнаваний за кольорами. Це ще одна спроба на шляху до створення більш інтенсивного художнього відчуття. Синкретичний підхід також важливий, на нашу думку, й для військовослужбовців, які на війні втратили зір: вони не мають навичок читання шрифтом Брайля, але мають потребу спілкування з візуальним мистецтвом уже зараз.

**Наукова
новизна та
практична
значимість
дослідження**

5

У результаті порівняльного аналізу наявних інклюзивних проєктів, а також – тих форм сучасного мистецтва, які свого часу актуалізували досвід тактильного сприйняття, виявлено складові візуальної мови, які здатні скоригувати сприйняття артоб'єктів для людей з порушенням зору, а також – які можуть стати основою для пластичного втілення експериментального інклюзивного мистецтва. Це може бути досягнуто через акцентування у творі мистецтва тих елементів форми й фактури, які викликають у глядача потребу чи можливість тактильного зчитування. Знайти можливості об'єктивної інтерпретації кольору, лінії і фактури «мовою дотику» є перспективою подальших досліджень цієї теми.

Висновки

6

У результаті дослідження виявлено три підходи до створення інклюзивних мистецьких проєктів для людей з інвалідністю зору. Перший полягає у свого роду перекладі архітектурних чи пластичних форм мовою, осяжною для тактильного зчитування моделі. Складовими цієї мови є розмір, що має бути оптимальним як для сприйняття на дотик, так і для осягнення артоб'єкту як цілого; відтак важливі масштаб і збережені пропорції елементів, за можливості – деталі, які надають унікальності певному твору, і, безумовно, текстура матеріалів і фактура форм. У цьому випадку з важливих складових візуальної мови випадає колір. Другим підходом є створення адаптованих артоб'єктів, які мають регламентовану рельєфну текстуру, нанесену за допомогою цифрових технологій. За відповідною інструкцією або супроводом екскурсовода можуть бути ідентифіковані певні об'єкти, лінійний малюнок і навіть колір. Чергування текстур різної щільності і гладких поверхонь дозволяє передати повідомлення про кольори, втім, лише досить обмежену палітру. В обох випадках випадках є дублювання інфор-

мації шрифтом Брайля та оснащення Q-кодом з аудіоінформацією. Обидва підходи є, безумовно, важливими у можливості творення уявлення про візуальне мистецтво, проте, вони дозволяють створювати лише адаптовані мистецькі форми. Тому доходимо до важливості ще одного підходу, синтезованого авторами цього дослідження наразі теоретично – як такого, що більшою мірою відповідатиме саме суті мистецького переживання, дефіцит якого, за нашим переконанням, переживають люди з інвалідністю зору. Це може полягати у можливості через пластичний твір наблизити власне сам колір і його інтенсивність – через укрупнення фактури й елементів форми відповідно до гіперболізованих властивостей кольорів відповідати певним станам емоційної, розумової і вольової активності. Через синтез мистецтва і симультанне задіяння всіх чуттів можна акцентувати саме тактильне відчуття, що стає основним провідником в осягненні візуального. Такий твір чи напрям претендує бути не моделлю чи «перекладом» певного артоб'єкта на мову тактильних відчуттів, а власне унікальним синкретичним твором мистецтва й дизайну, універсальним для будь-якої людини і, водночас, таким, що маркує твір власне присутністю людей з інвалідністю і є доступним для їхнього сприйняття.

Список бібліографічних посилань

- Бойс, Й. (2020). *Кожна людина – художник* (Л. Кульчинська, ред., В. Артюх, О. Григоренко, & К. Міщенко, пер.). Медуза.
- Воронцова, О. (2021, 20 грудня). *На Хрещатику з'явилась мерія в мініатюрі*. Главком. <https://glavcom.ua/kyiv/news/na-hreshchatiku-zyavilas-meriya-v-miniatiyuri-foto-808180.html>
- Григор'єва, С. (2020, 4 грудня). *У Львові відкрили мініатюру Оперного театру із шрифтом Брайля*. Львівська міська Рада. <https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/283045-uvovi-vidkryly-miniatiuru-opernoho-teatru-iz-shryftom-brailia>
- Гришина, Д. (2021, 20 грудня). *У парку на Пріорці презентували мінімакет будинку відомого садівника*. Вечірній Київ. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/59586/>
- Іттен, Й. (2021). *Наука дизайну та форми. Вступний курс, який я викладав у Баугаузу та інших школах* (С. Святенко, пер.). ArtHuss.
- Коттін, М. (2018). *Чорна книга кольорів* (Р. Фарія, іл., К. Міхаліцина, пер.). Видавництво Старого Лева.
- Львів на дотик*. (2021, 1 березня). Ukrainer. <https://www.ukrainer.net/lviv-na-dotyk/>
- Надольська, В., & Гаврилюк, С. (2024). Міжнародний досвід упровадження музейної інклюзії. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія*, 15(57), 151–157. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.15/57.17>
- П'єх, Г. (2017, 23 листопада). *Сакральну споруду Львова – Собор св. Юра відтворили в міні-макеті*. Львівська міська рада. <https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/244031-sakralnu-sporudu-lvova-sobor-sv-yura-vidtvoryly-v-mini-maketi>
- Супрун, М. (2022, 31 січня). *В парку Києва вандали знищили міні-скульптуру будинку Крістерів*. Big Kyiv. <https://bigkyiv.com.ua/v-parku-kyyeva-vandaly-znyshhyly-mini-skulpturu-budyunku-kristeriv-foto/>

- Тактильні копії експонатів. (б.д.). Харківський художній музей. Взято 25 вересня 2024 з <https://artmuseum.kh.ua/novini/taktilnix-kopiyi-ekspontativ.html>
- Тактильні моделі десяти архітектурних пам'яток історичної Волині презентували в Острозькому замку. (2021, 11 листопада). Invak.info. <https://invak.info/bezbarernost/taktilni-modeli-desyati-arkhitekturnikh-pamyatok-istorichnoyi-volini-prezentovali-v-ostrozkomu-zamku-foto.html>
- Тимошенко, А. (2022, 11 січня). *На слух і дотик: як в Одеському художньому музеї впроваджують інклюзивність*. Korydor. <https://korydor.in.ua/ua/stories/na-slukh-i-dotyk-ia-k-v-odeskomu-khudozhnomu-muzei-vprovadzhuut-inkliuzyvnist.html>
- У Києві відкрили 3D-конструкцію Софійського собору з рельєфними тактильними табличками для людей із порушеннями зору. (2020, 25 вересня). Офіційний портал Києва. https://kyivcity.gov.ua/news/u-kiyevi-vidkrili_3D-konstruksiyu-sofiyskogo-soboru_z_relyefnimi_taktilnimi_tablichkami_dlya_lyudey_z_vadami_zoru/
- У Києві встановлять 3D-моделі історичних пам'яток для людей із вадами зору. (2018, 13 листопада). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kyiv-3d-modeli-istorychnykh-pamiatok/29598085.html>
- Український культурний фонд. (2020). *Історія на дотик: Чигиринська фортеця*. <https://ucf.in.ua/archive/6079c55f5bc518772141c9b4>
- Чмелик, І. В. (2023). Доступне мистецтво: інклюзивні творчі ініціативи у м. Івано-Франківську. *Український мистецтвознавчий дискурс*, 6, 115–121. <https://doi.org/10.32782/uad.2023.6.14>
- Ясеновська, М., & Зіненко, О. (2020). *Кращі практики інклюзії*. Friedrich Ebert Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16600.pdf>
- Artcraftoil. (б.д.). *Головна* [Facebook сторінка]. Facebook. Взято 25 вересня 2024 з <https://www.facebook.com/profile.php?id=100069058269737>
- Lago, C. T. (2017, August 24). *Silla con grasa*. HA! <https://historia-arte.com/obras/silla-con-grasa>
- Moreno-Juan, V., Anton Filipchuk, A., Antón-Bolanos, N., Mezzer, C., Gezelius, H., Andrés, B., Rodríguez-Malmierca, L., Susín, R., Schaad, O., Iwasato, T., Schüle, R., Rutlin, M., Nelson, S., Ducret, S., Valdeolmillos, M., Rijli, F. M., & López-Bendito, G. (2017). Prenatal thalamic waves regulate cortical area size prior to sensory processing. *Nature Communications*, 8, Article 14172. <https://doi.org/10.1038/ncomms14172>

References

- Artcraftoil. (n.d.). *Holovna* [Home] [Facebook page]. Facebook. Retrieved September 25, 2024, from <https://www.facebook.com/profile.php?id=100069058269737> [in Ukrainian].
- Beuys, J. (2020). *Kozhna liudyna – khudozhnyk* [Every man is an artist] (L. Kulchynska, Ed., V. Artiukh, O. Hryhorenko, & K. Mishchenko, Trans.). Meduza [in Ukrainian].
- Chmelyk, I. V. (2023). Dostupne mystetstvo: inkluzyvni tvorchi initsiatyvy u m. Ivano-Frankivsku [Accessible art: Inclusive creative initiatives in Ivano-Frankivsk]. *Ukrainian Art Discourse*, 6, 115–121. <https://doi.org/10.32782/uad.2023.6.14> [in Ukrainian].
- Hryhorieva, S. (2020, December 4). *U Lvovi vidkryly miniatiuru Opernoho teatru iz shryftom Brailia* [A miniature of the Opera House in Braille was opened in Lviv]. Lviv City Council. <https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/283045-u-lvovi-vidkryly-miniatiuru-opernoho-teatru-iz-shryftom-brailia> [in Ukrainian].
- Hryshyna, D. (2021, December 20). *U parku na Priortsi prezentuvaly minimaket budynku vidomoho sadivnyka* [A mini-model of the famous gardener's house was presented in the park in Priorka]. Vechirniy Kyiv. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/59586/> [in Ukrainian].
- Itten, Y. (2021). *Nauka dyzainu ta formy. Vstupnyi kurs, yakyi ya vykladav u Bauhauzu ta inshykh shkolakh* [The science of design and form. The introductory course that I taught at the Bauhaus and other schools] (S. Sviatenko, Trans.). ArtHuss [in Ukrainian].

- Kottin, M. (2018). *Chorna knyha koloriv* [The black book of colors] (R. Fariia, Illus., K. Mikhailitsyna, Trans.). Old Lion Publishing House [in Ukrainian].
- Lago, C. T. (2017, August 24). *Silla con grasa* [Fat Chair]. HA! <https://historia-arte.com/obras/silla-con-grasa> [in Spanish].
- Lviv na dotyk* [Lviv by touch]. (2021, March 1). Ukrainer. <https://www.ukrainer.net/lviv-na-dotyk/> [in Ukrainian].
- Moreno-Juan, V., Anton Filipchuk, A., Antón-Bolanos, N., Mezzera, C., Gezelius, H., Andrés, B., Rodríguez-Malmierca, L., Susin, R., Schaad, O., Iwasato, T., Schüle, R., Rutlin, M., Nelson, S., Ducret, S., Valdeolmillos, M., Rijli, F. M., & López-Bendito, G. (2017). Prenatal thalamic waves regulate cortical area size prior to sensory processing. *Nature Communications*, 8, Article 14172. <https://doi.org/10.1038/ncomms14172> [in English].
- Nadolska, V., & Havryliuk, S. (2024). Mizhnarodnyi dosvid uprovdzhennia muzeinoi inkluzii [International experience of museum inclusion]. *Problems of Humanities. History Series*, 15(57), 151–157. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.15/57.17> [in Ukrainian].
- Piekh, H. (2017, November 23). *Sakralnu sporudu Lvova – Sobor sv. Yura vidtvoryly v mini-maketi* [The sacred building of Lviv – St. George's Cathedral was recreated in a mini-model]. Lviv City Council. <https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/244031-sakralnu-sporudu-lvova-sobor-sv-yura-vidtvoryly-v-mini-maketi> [in Ukrainian].
- Suprun, M. (2022, January 31). *V parku Kyieva vandaly znyshchyly mini-skulpturu budynku Kristeriv* [Vandals destroyed a mini-sculpture of the Kristers' house in a Kyiv park]. Big Kyiv. <https://bigkyiv.com.ua/v-parku-kyieva-vandaly-znyshchyly-mini-skulpturu-budynku-kristeriv-foto/> [in Ukrainian].
- Taktylni kopii eksponativ* [Tactile copies of exhibits]. (n.d.). Kharkiv Art Museum. Retrieved September 25, 2024, from <https://artmuseum.kh.ua/novini/taktilnix-kopiyi-eksponativ.html> [in Ukrainian].
- Taktylni modeli desiaty arkhitekturnykh pamiatok istorychnoi Volyni prezentuvaly v Ostrozkomu zamku* [Tactile models of ten architectural monuments of historical Volyn were presented in Ostroh castle]. (2021, November 11). Invak.info. <https://invak.info/bezbarernost/taktilni-modeli-desyati-arkhitekturnykh-pamyatok-istorichnoyi-volyni-prezentuvali-v-ostrozkomu-zamku-foto.html> [in Ukrainian].
- Tymoshenko, A. (2022, January 11). *Na slukh i dotyk: yak v Odeskomu khudozhnomu muzei vprovadzhuiut inkluzyvnist* [By hearing and touch: How the Odesa art museum implements inclusivity]. Korydor. <https://korydor.in.ua/ua/stories/na-slukh-i-dotyk-iak-v-odeskomu-khudozhnomu-muzei-vprovadzhuiut-inkluzyvnist.html> [in Ukrainian].
- U Kyievi vidkryly 3D-konstruktsiiu Sofiiskoho soboru z reliefnyimi taktylnymi tablychkamy dlia liudei iz porushenniamy zoru* [A 3D design of St. Sophia Cathedral with embossed tactile signs for people with visual impairments was opened in Kyiv]. (2020, September 25). Ofitsiyniy portal Kyieva. https://kyivcity.gov.ua/news/u_kyievi_vidkryli_3D-konstruktsiyu_sofiyskogo_soboru_z_relyefnymi_taktilnimi_tablychkami_dlya_lyudey_z_vadami_zoru/ [in Ukrainian].
- U Kyievi vstanovliat 3D-modeli istorychnykh pamiatok dlia liudei iz vadamy zoru* [3D models of historical monuments for people with visual impairments will be installed in Kyiv]. (2018, November 13). Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kyiv-3d-modeli-istorychnykh-pamiatok/29598085.html> [in Ukrainian].
- Ukrainian Cultural Foundation. (2020). *Istoriia na dotyk: Chyhyrynska fortetsia* [History by touch: Chyhyryn fortress]. <https://ucf.in.ua/archive/6079c55f5bc518772141c9b4> [in Ukrainian].
- Vorontsova, O. (2021, December 20). *Na Khreshchatyku zivylas meriia v miniatiuri* [Mayor's office in miniature appeared on Khreshchatyk]. Hlavkom. <https://glavkom.ua/kyiv/news/na-khreshchatyku-zivylas-meriya-v-miniatiuri-foto-808180.html> [in Ukrainian].
- Yasenovska, M., & Zinenko, O. (2020). *Krashchi praktyky inkluzii* [Best practices for inclusion]. Friedrich Ebert Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16600.pdf> [in Ukrainian].